

שפה אחת ודברים אחדים

פרשה מקראית, פרשנות, והרהורים מודרניים על גלובליזציה ועל המתח בין היחיד וחירותו ובין כוחו של הציבור ואחדותו
כתיבה: אריק פרידמן- מדריך אזרחות מחוז מנח"י

מסמך מלווה למורה ומקורות

הקדמה:

פרשת מגדל בבל המובאת במקרא, מתארת בתמצות סיפור מורכב ודרמטי. הקיצור הרב הותיר בידי הקוראים מקום נרחב לפרשנות, שביקשה להשלים את הסיפור ולהסביר אותו. שאלה מרכזית עמה ניסו להתמודד הפרשנים השונים לאורך ההיסטוריה היא מהו חטאם של אנשי מגדל בבל, ובהתאמה, גם מה טיבו של העונש הא-לוהי. עיון בתשובות השונות שסיפקו הפרשנים מלמד כי רבים מהם עמדו על המתח שבין האחדות שמייצגים המגדל וה'שפה האחת', לבין העונש של ההפצה וערבוב הלשונות, כאשר ההבדל בינם מבטא את עמדתם בשאלה 'האם האחדות היא דבר טוב או רע?' העיון בשאלה זו אגב הפרשה ופירושה השונים חושף את היתרון שבכח המאחד, אבל גם מתריע על הסכנה שבו - המתח שבין כוחו של הכלל לחירותו של הפרט. הדמיון התוכני שניתן למצוא בין המתואר בפרשה המקראית, לבין התופעה המודרנית של הגלובליזציה, מציע זוויות מבט שונות ומעניינות שיוכלו לתרום לדיון העוסק ביתחומתיה וחסחומתיה של התופעה האחרונה, ובתוך כך גם ללמד כי הבנת הדילמה והמתח האזרחי העומד בבסיסה, לא רק שאינם זרים אלא אפילו יכולים להיות מועשרים מהמסורת היהודית לדורותיה.

הערה חשובה:

רק מיעוט מהפירושים שהובאו בדף המקורות מציגים את התופעה של האחדות הפוליטית-כלכלית-חברתית-תרבותית-ערכית כתופעה חיובית. בצד אלו, מדגישים מרבית המקורות את החסרונות והסכנות השונות שטומן בחובו מצב זה. יתרה מזאת, עצם ההקבלה בין המקרים (מגדל בבל, ותופעת הגלובליזציה) לוקה בחוסר דיוק, שכן סכנת הטוטליטריות המודגשת בפרשנות למגדל בבל, נובעת מהיעדר ריבוי מסגרות לאומיות-פוליטיות שונות, וזאת בניגוד לתופעת הגלובליזציה שבה קיימות מסגרות פוליטיות ולאומיות שונות, והמדובר באיתגורן, עקיפתן, ואולי אפילו החלשתן, אבל לא ביטולן לגמרי. בהצעה לראות הקבלה בין פרשת מגדל בבל, לתופעת הגלובליזציה באמצעות עיון בפירושים אלו יש אפוא לכאורה משום שיפוט ערכי שלילי של התופעה והצגתה באופן לא מאוזן ולא מדויק. הדברים נכונים אם דף מקורות זה אכן יוצג כשופט הדן יחידי לשבט או לחדש את התופעה, וללא הסתייגות.

יחד עם זאת, אם נראה בדף זה רק העשרה לדין העקרוני והשיטתי, ונעמוד על ההבדלים בין המקרים, נוכל להעשיר את הבנתנו לא רק בהבנת חסרונות מסוימים של התופעה, אלא גם בהבנת מספר יתרונות שלה. זאת ועוד, בצד אלו, נרויח עיסוק בסוגיות אזרחיות נוספות, שאינן קשורות (בהכרח) בגלובליזציה, אבל חשובות מאוד לכשעצמן, כמו טוטליטרזם ועריצות הרוב, ערכו העצמי של היחיד וזכויותיו, וחשיבותו של עיקרון הפלורליזם.

הצעה להוראה בכיתה:

שלב א' – עיון מקדמי בפרשה:

- קריאה בפרשה המקראית.
- דיון בכיתה סביב השאלות:
 - מהו חטאם של אנשי מגדל בבל?
 - מה טיבו-משמעותו של העונש הא-לוהי?

שלב ב' – עיון בפרושים השונים:

- בחירת מספר פירושים (ככל שיותר הזמן), וביחור עמדתם ביחס לשאלות הבאות:
 - מהי עמדת הפרשן ביחס לשאלות העקרוניות שהצגנו (מה היה החטא?; מה משמעות העונש?)
 - מהו יחס הפרשן לתופעת האחדות שבאה לידי ביטוי במגדל בבל ובשפה האחת.
- סיכום: ריכוז הפירושים הרואים ב'אחדות' תופעה חיובית לעומת אלו הרואים ב'אחדות' תופעה שלילית (ניתן לעשות זאת באמצעות טבלה)
- * כדאי לעמוד גם על הפירושים שאינם רואים באחדות מצד עצמה דבר שלילי, אלא בשימוש שנעשה באחדות.

שלב ג' - ההקבלה לתופעת הגלובליזציה:

- * ראו הדברים בהערה בפתח הדברים, ביחס לצורך לעמוד על ההבדלים בין המציאות המתוארת בפרשה המקראית לבין המציאות של ימינו. הדברים נכונים בעיקר להקשר הפוליטי-לאומי, כאשר הסכנה לעריצות פוליטית המודגשת בפירושים למגדל בבל, פחות רלוונטית לעולם שלנו של ריבוי מסגרות פוליטיות ולאומיות (אם כי לא בלתי אפשרית לגמרי).
- לבקש מהתלמידים למצוא את הדומה והשונה שבין פרשת מגדל בבל, לתופעת הגלובליזציה. המקבילות יכולות להישען גם על ההרחבות שסיפקו הפרשנים השונים, וגם על פירושים מיוחדים של התלמידים לפרשת מגדל בבל.
- לבקש מהתלמידים להצביע על יתרונות וחסרונות שהם מוצאים בתופעת הגלובליזציה לאור מה שלמדו מפרשת מגדל בבל.

הצעה לניתוח המקורות, ודגשים דידקטיים:

חלק א' - תובנות אפשריות:

ביחס לחטא : יש להבחין בין קשירת החטא בבניית המגדל (למשל, לראות בו מרידה בה') לבין ראיית החטא במצב עצמו (למשל – בשפה האחת – באחדות).

ביחס לעונש: הבחנה בין ענישה המתייחסת לחטא הדתי/בניית המגדל – ולכן הפסקתו, לבין ענישה המתייחסת לשינוי המצב – ולכן הפצתם/בלילת הלשון.

* הצעה: ניתן להעמיק-לקדם את הדיון, אם התלמידים מעצמם לא העלו זאת, ביחס לשאלת השפה האחת, והענישה של בלילת הלשונות.

חלק ב' - תמצית הפירושים ביחס לשאלת החטא והעונש, ולשאלת האחדות:

מקור 2 (מדרש "ר' לעזר"):

החטא: מרידה בה', (אפשר לפרש גם עבודה זרה, אולם ניתן להבין כי זו רק ביטוי למרידה).
עונש: אין התייחסות

אחדות: אין התייחסות מפורשת (ניתן להבין שהאחדות כאן משמשת לחטא)

מקור 3 (מדרש "של דור המבול"):

החטא: לא מפורש, אבל ניתן להבין שמדובר בחטא משמעותי (שכן רק האהבה הצילה אותם מעונש של כליה בדומה לדור המבול)

העונש: אין התייחסות למשמעות, רק לכך שהוא קל ביחס לעונש דור המבול.

אחדות: הדרשן רואה במילים 'שפה אחת' ביטוי לאהבה שנתפסת כחיובית, שכן משום כך הוקל עונשם ביחס לאנשי דור המבול שלא היו אוהבים זה לזה (אלא גוזלים זה את זה).

* הצעה: המדרש משיב על שאלה נסתרת (מדוע חטא דור המבול הביא עליהם עונש קשה של כליון הדור, ואילו חטא אנשי מגדל בבל – מכונים כאן בכינוי נוסף שלהם - 'דור הפלגה', הביא עונש קל יותר של בלבול הלשונות והפצתם). כדאי לשאול את התלמידים: "עם איזה קושי/ על איזו שאלה ביקש הדרשן להתמודד/לענות?". אפשרות אחרת היא לקרוא את המדרש ומייד לאחריו את רש"י (מקור 4) שמציג שאלה זו בגלוי.

מקור 4 (רש"י - ד"ה 'ומשם הפיצם' מתייחס למדרש במקור 3 – ראו הצעת הוראה שם)

חטא: מרידה- לחימה בה' (נראה שרש"י קשר בין שני המדרשים)

עונש: אין התייחסות למשמעות, רק לכך שהוא קל ביחס לעונש דור המבול.

אחדות: רש"י הולך בעקבות המדרש במקור 3, ורואה באחדות דבר חיובי ומדגיש זאת בפירוש "למדת ששנאו המחלוקת וגדול השלום".

מקור 5 (פרקי דרבי אליעזר)

חטא: לא מפורש (ניתן להבין שישנה בעיה ערכית-חברתית המשתקפת בזלזול בחיי אדם, והוקרת היצירה החומרית)
עונש: אין התייחסות ; אחדות: אין התייחסות.

מקור 6 (רד"ק)

חטא: ההתכנסות במקום אחד, בניגוד לרצון ה' ביישוב העולם כולו.
העונש: הפצתם – בא לתקן את החטא.
אחדות: אחדות השפה כאן אפשרה את ההסכמה להתיישב במקום אחד (כלומר, אפשרה את החטא. אבל אין כאן אמירה מפורשת שהיא מצד עצמה בעייתית)

מקור 7 (דרשות הר"ן)

חטא: אין חטא בפועל, אבל ישנה הכנה לחטא בעצם המצב של התאספות והתכנסות.
העונש: בא לסכל את האפשחת לחטא, באמצעות ההפצה, ובלבול הלשונות
אחדות: ישנה בעיה באחדות של חברת הרשעים (לכאורה, אין כך באחדותם של צדיקים).

מקור 8 (הרש"ר הירש)

חטא: קידוש כוחו של הציבור, יצירתו, הא-להת הציבור-האומה, דיקטטורה (פאשיזם)
עונש: לא מוזכר בקטע אבל משתמע שבא לעקור את כוחו של הציבור בפיזור ופיצולו.
אחדות: מסוכנת, מובילה לעריצות, מדכאת את היחיד ומעמדו שבו תלוי עתיד האנושות!
* מצמרר לקרוא את הדברים שנכתבו במאה ה-19 בגרמניה, ומהווים נבואה נראית לסכנת הפאשיזם, סכנה שכנראה חש בה הרש"ר הירש כבר בחברה הגרמנית בתקופתו. בהקשר זה כדאי לעמוד עם התלמידים על הזיקה שבין תוכן הפרשנות לבין הפרשן, סביבתו הגאוגרפית, התרבותית, הפוליטית ועוד.

מקור 9 (הנצי"ב מוולוז'ין)

חטא: אמנם האחידות שבינם היתה בסופו של דבר לרע (בכפיה ורדיפת השונה), אולם הבעיה בעצם האחידות (דברים אחדים), לא משנה תוכן המעשה. אפילו אחידות טובה, פסולה!

עונש: מתייחס לתיקון המצב של האחידות.

אחדות: פסולה, מצד עצמה, גם אחדות למעשה טוב, פסולה.

מקור 10 (פרופ' ישעיהו ליבוביץ)

חטא: לא מוזכר בפירוש, אבל גם הוא מתייחס לבעייתיות שבמצב של דור מגדל בבל – 'שפה אחת ודברים אחדים': טוטליטריות, מונוליטיות וקונפורמיזם
עונש: תיקון המצב המקולקל – באמצעות בלבול הלשונות וההפצה: יצירת ריבוי ולא אחידות.
אחדות: מצב בעייתי, מוביל לניווון, לקיבעון, לפשטנות, לעריצות – מנגד לטובת האדם ורווחתו ("וחסד עשה הקב"ה... בכך שיש להם שפות שונות וכו'") – חשיבות הפלורליזם.

* כדאי לעמוד עם התלמידים על הרובד המהותי של הרעיון הדמוקרטי המצוי בפירושים השונים, ובעיקר בארבעת האחרונים (ערך היחיד, זכויותיו, פלורליזם, אזהרה מדיקטטורה). יש להדגיש שאין מדובר רק ברבנים ליברליים' אלא גם ברבנים אדוקים בתפיסתם הדתית, ובכך להמחיש לתלמידים הלכה למעשה גם את התפיסה לפיה קיימת שותפות של ערכים בין התפיסה הדמוקרטית והיהודית.

חלק ג': הקבלה בין פרשת מגדל בבל לגלובליזציה

דומה:

- התכנסות-התאספות: הכפר הגלובלי הקטן, מכנס אותנו, וירטואלית, תקשורתית, כלכלית למקום אחד.
- שפה אחת 1: טשטוש הגבולות הלאומיים, התרבותיים, הדתיים.
- שפה אחת 2: דומיננטיות והשתלטות של שפה אחת כשפה עולמית. למשל, השפה האנגלית ודחיקתה את שפות הלאום.
- דברים אחדים – שיתוף תרבותי, מחקר, מדעי, ערכי. למשל, מחקר מדעי בינלאומי, מוסדות ואירועי תרבות בינלאומיים, חברות וארגונים כלכליים בינלאומיים, אירועי לעניינים שונים, ארגונים כלכליים, מדעיים, תרבותיים .
- ריכוזיות - שיטה כלכלית אחת, שוק כלכלי אחד, מסגרות פוליטיות על מדינות, מעצמת על אחת.
- מעקב וחשיפה – היחיד חשוף, מוכר, מושג, נעקב (ה'אח הגדול' בדומה ל"מגדל")
- הדגש על הפיתוח הכלכלי והחומרי.
- עוצמת ההמונים ופגיעה בגיוון, בייחוד, הלאומי, התרבותי, האישי. למשל, מותגי אופנה בינלאומיים, נרמות וקודי התנהגות בינלאומיים, מסגרות השתייכות והזדהות אחידות ואוניברסליות.

שונה:

- משטר פוליטי: במגדל בבל מתואר מצב של שלטון יחיד, בעוד שבעולם המודרני שבו מתרחשת תופעת הגלובליזציה, ישנו מצב של ריבוי מסגרות פוליטיות.
- ריבוי לאומים: במגדל בבל מתואר מצב 'טרור לאומי', בעוד שתופעת הגלובליזציה אמנם מאתגרת את מסגרת ההשתייכות הלאומית, אולם פועלת בעולם של מדינות לאום (אתניות ופוליטיות).
- גיוון תרבותי-דתי-ערכי: תופעת הגלובליזציה אמנם תורמת לתהליך האחדה במידה כזו או אחרת אולם היא פועלת בעולם שבו גיוון תרבותי-דתי-ערכי רב. זאת בניגוד לאחידות הגמורה באמונות והדעות, בנוהגים, ובערכים שמייצג העולם של מגדל בבל.

- גיוון שפתי: במגדל בבל מתואר מצב של אחידות לשונית גמורה, לעומת זאת תופעת הגלובליזציה אמנם מבטאת ערבוב לשוני, השפעה הדדית, ואפילו התבססות שפה בינלאומית אחת, אבל רחוקה מאחידות לשונית גמורה.
- ריכוזיות ואחידות לעומת שיתוף פעולה – תופעת הגלובליזציה אמנם יוצרת מערכת של קשרים על מדינתיים, אולם היא מבטאת שיתוף פעולה, ולא אחידות פעולה כפי שמתואר בעולם האחדותי של פרשת מגדל בבל.

יתרונות וחסרונות של תופעת הגלובליזציה

* המדובר רק ביתרונות וחסרונות שנלמדו/הוסקו/אוזכרו כחלק מהעיון וההקבלה לפרשת מגדל בבל. ישנם יתרונות וחסרונות נוספים של התופעה שלא באו לידי ביטוי בלימוד זה):

יתרונות: הישגים מרחיקי לכת בחומר וברוח כתוצאה משיתוף ידע ושיתופי פעולה, עוצמה ושגשוג כלכלי, פיתוח חומרי, פיתוח והעשרה תרבותית בשל השפעה הדדית, חיזוק מסגרות על לאומיות, חיזוק אינטרסים על לאומיים, התמודדות משותפת לנכח אתגרים משותפים צמצום מלחמות על רקע תרבותי/דתי/אתני, הגברת האחוה והשיתוף, הגברת השוויון במובן המעמדי-אישי (לא במובן החברתי-כלכלי בהכרח).

חסרונות: טשטוש הייחוד והגיוון האתני, התרבותי, לשוני והדתי. פגיעה במעמד מדינת הלאום, ריכוזיות של הכח הכלכלי וייתכן אף הפוליטי (אפשרות לחיזוק מסגרות על מדינתיות, ואולי אפילו מסגרת על ריכוזיות), טשטוש הזהות האישית/הקבוצתית/הלאומית, פגיעה בפלורליזם, ובשל כך לטווח ארוך יכולה להוביל דווקא לניוון ולא התפתחות, חשש לפגיעה בערך העצמי של חיי האינדיבידואל וחירותו, בשל התבססותה של תפיסת עולם תועלתנית-כלכלית, רדוקציה לבחינת הכל בסרגל מדידה אחד (כלכלי).

שפה אחת ודברים אחדים

מקורות לעיון בפרשת מגדל בבל וזיקתה לתופעת הגלובליזציה

1. "ויהי כל-הארץ שפה אחת ודברים אחדים: ויהי בנסעם מקדם וימצאו בקעה בארץ שניער וישבו שם: ויאמרו איש אל-רעהו הבה נלבנה לבנים ונשרפה לשרפה ונתי להם תלבנה לאבן והחמר הנה להם לחמר: ויאמרו הבה נבנה-לנו עיר ומגדל וראשו בשמים ונעשה-לנו שם פן-נפוץ על-פני כל-הארץ: וירד ה' לראות את-העיר ואת-המגדל אשר בנו בני האדם: ויאמר ה' הן עם אחד ושפה אחת לכולם וזה החלם לעשות ועתה לא-בצר מהם כל אשר יזמו לעשות: הבה נרדה ונבלה שם שפתם אשר לא ישמעו איש שפת רעהו: ויפץ ה' אתם משם על-פני כל-הארץ ויחדלו לבנת העיר: על-כן קרא שמה בבל כי-שם בלל ה' שפת כל-הארץ ומשם הפיצם ה' על-פני כל-הארץ:"

בראשית, פרק י"א, פסוקים א'-ט'.

2. "ר' לעזר אמר...ודברים אחדים שאמרו... לא כל ממנו לבור לו את העליונים וליתן לנו את התחתונים, אלא בוא ונעשה לנו מגדל וניתן עבודה זרה בראשו וניתן חרב בידה ותהי נראית כאילו עושה עימו מלחמה."

מדרש בראשית רבה, פרשה ל"ח, ו'

3. "...של דור המבול לא נשתיירה מהן פליטה ואלו של דור הפלגה נשתיירה מהם פליטה אלא דור המבול על ידי שהיו שטופים בגזל שנא' (שם כד) גבולות ישיגו עדר גזלו וירעו לפיכך לא נשתייר מהן פליטה אבל אלו ע"י שהיו אוהבים זה את זה שנאמר ויהי כל הארץ שפה אחת, לפיכך נשתיירה מהן פליטה.

שם

4. "ומשם הפיצם. למד שאין להם חלק לעוה"ב וכי אי זו קשה של דור המבול או של דור הפלגה אלו לא פשטו יד בעיקר ואלו פשטו יד בעיקר להלחם בו ואלו נשטפו ואלו לא נאבדו מן העולם אלא שדור המבול היו גזלנים והיתה מריבה ביניהם לכך נאבדו ואלו היו נוהגים אהבה וריעות ביניהם שנא' שפה אחת ודברים אחדים. למדת ששנאוי המחלוקת וגדול השלום:"

רש"י, פירוש על התורה, שם (צרפת, 1105-1040)

5. שבע מעלות היו לו למגדל ממזרחו ושבע ממערבו. מעלים את הלבנים מכאן ויורדים מכאן. אם נפל אדם ומת לא היו שמים לבס אליו, ואם נפלה לבנה אחת היו יושבים ובוכים ואומרים: אוי לנו, אימתי תעלה אחרת תחתיה.

מדרש פרקי דרבי אליעזר, כ"ד

6. "ודברים אחדים, הסכמה אחת היתה להם... והסכמתם היתה ללכת בארץ ולבקש להם מקום רחב ידים וישכנו שם כולם ולא יפוצו הנה והנה בהיותם לעם רב... ולפי שהיו כולם מדברים שפה אחת היו יותר קרובים להיותם בהסכמה אחת... ויאמרו הבה נבנה לנו עיר, העיר לשבת והמגדל להיות צופים משם למרחוק לראות ענין מקניהם ובהמתם וגם יהיה אות לרועים שינהגו מקניהם לרעות במדברות רחוק מהעיר ויהיה להם המגדל לאות וסימן שידעו לשוב אל העיר... ולא רצו למעשה האל, כי הוא רצה בישוב הארץ, ממזרח למערב, והם חושבים לישב מקום אחד מן הארץ לבד והם חושבים לבטל רצון האל"

פירוש הרד"ק על התורה, שם (1235-1160, צרפת)

7. "...חברת הרשעים ואסיפתם דבר מזיק הן בעת השתדלותם בפעולת רעתם או בעת שינוחו... וזה היה ענין דור הפלגה, כי אין ספק, כי בעת ההיא היו כל בני העולם נוסדים על אמונות נוכריות, ואשר הסכימו בו כולם הוא ענין עבודה זרה... לכן בהיות מחשבת הדור ההוא בעת ההיא איננה לרעה, אבל כי ראה ה' יתברך הרע שיימשך ממנה, לא ענשם, כי לא היו ראויים לעונש, אבל סיכל עצתם ובלבל לשונם..."

דרשות הר"ן, ר' ניסים בן ראובן מגירונדי, (1380-1320, ספרד)

8. "...וירד ה' לראות... ה' ביקש 'לראות' בטרם יפסוק את הדין. ומכאן שעצם בניית העיר והמגדל לא היה בה משום חטא. אמור מעתה: הם חטאו בכוונה שפעלו בה, בתכלית שלשמה בנו... ובכן, הציבור התאסף בבקעה, שם ביקשו ליצור יש מאין – בכח אדם ובעוצם ידו, שם ראו מה רב כוחו של ציבור... ושם החליטו ליצור יצירה לדורות, תהיה זו מזכרת עולם לכוחו של ציבור וחשיבותו על פני היחיד... היחיד יאמין, שלא חי לשוא, אם מסר את נפשו לטובת הציבור... יפלו אלפים ורבבות – הציבור מתנחם על נקלה ומוסיף נדבכים על בניין התפארת... לא בזהב ולא בתענוגות, אלא בסרט בדש המעיל ייפתו ההמונים להתמסר למנהיגם... אך עתיד האנושות תלוי במעמד הפרט, בערכו המוסרי ובכבודו שלא ניתן לערער, ולעתיד הזה היתה צפויה סכנה ממחשבת לבו של הדור ומנהיגיו... הם מדברים על תהילת הכלל ומתכוונים לתהילתו של שליט יחידי, הם מדברים על תהילת הכלל ומתכוונים לשעבוד הכלל"

הרש"ר הירש בפירושו לתורה, (1888-1808, גרמניה)

9. "ודברים אחדים, לא ביאר הכתוב הדברים אלא ברמז... אבל לא פירשן הכתוב מה המה כי אם שהיו דברים אחדים, וללמדנו דלא משום איכות הדברים [תוכן] התעורר הקב"ה, כי אם בשביל שהיו אחדים, יהיו מה שיהיו... אמנם יש להבין מה חששו אם יצאו כמה לארץ אחרת, ומובן שזה היה שייך לדברים אחדים שהיה ביניהם, ובאשר אין דעות בני האדם שוים,

חששו שלא יצאו בני אדם מדעה זו, והיו במחשבה אחרת. על כן היו משגיחים שלא יצא איש מישוב שלהם, ומי שסר מדברים אחדים שביניהם היה משפטו לשריפה, כאשר עשו לאברהם אבינו, נמצא היו דברים אחדים שביניהם לרועץ, שהחליטו להרוג את מי שלא יחשוב כדעתם..."

ר' נפתלי צבי יהודה ברלין מוולוז'ין, בפירושו על התורה (1817-1892)

10. "ישנם רבים הרואים ברעיון האיחוד והאחדות המבוטא במקרא בביטוי "שפה אחת ודברים אחדים" את האידיאל של המציאות הקולקטיבית האנושית. אולם ביטוי זה משמעותו המיושמת בפועל בסגנון מודרני היא טוטאליטריות, מונולטיות וקונפורמיזם... עלינו להביא בחשבון כי דוקא הדיפרנציאציה למגמות, לערכים ואף למערכות שלטוניות שונות, כלומר הפרדה והשוני המסומלים בריבוי הלשוניות, היא לטובת האדם ולרווחתו... וחסד עשה הקב"ה לבני האדם בכך שיש להם שפות שונות, הוי אומר תרבויות, השקפות, דעות, אורחות חיים ומשטרים שונים, וההתמודדות והעימות בין ניגודים אלה, הם המונעים שליטת גוף מרכזי אחד שהוא תמיד שלטון רודני על כל האחרים"

ישעיהו ליבוביץ, מתוך: "שבע שנים של שיחות על פרשת השבוע", 1903-1994, ישראל

*ההדגשות בפירושים המובאים בדף זה אינם מופיעים במקורות עצמם.